

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Харківська асоціація політологів

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Харків
«Право»
2015

УДК 32(038)
ББК 66(0)я2
П150

*За планом науково-дослідних робіт
Міністерства освіти і науки України 2013–2015 рр.*

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 20 лютого 2015 р.)*

Рецензенти:

В. М. Бебик – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна», Голова Всеукраїнської асоціації політичних наук;

В. Д. Гончаренко – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України;

В. Ф. Смолянюк – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана

Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. По-
П150 грібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.

ISBN 978-966-458-848-2

Політологічний енциклопедичний словник охопив аналіз основних категорій політичної науки. Основний зміст словника розкриває сутність, поняття, цінності та значення політики, її ролі в житті особи та суспільства, нації і держави, у долі народів і людства загалом. Призначення Словника – сприяти формуванню нової політичної культури українського суспільства, що орієнтована на ідеї демократії, свободи і європейські цінності. У Словнику розглянуто понад 600 найважливіших понять політології.

Для науковців, політичних діячів, викладачів, аспірантів, студентів ВНЗ, а також усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою.

**УДК 32(038)
ББК 66(0)я2**

ISBN 978-966-458-848-2

© Герасіна Л. М., Погрібна В. Л., Полі-
щук І. О. та ін., укладання, 2015
© Видавництво «Право», 2015

ВСТУПНЕ СЛОВО

Складний і суперечливий розвиток суверенної Української держави на початку XXI ст. зумовлює підвищений інтерес нашої громадськості до феномену політики, політичної думки та еволюції політичних процесів. Сучасний світ стає дедалі складнішим, змінюються світові центри політико-економічного впливу, посилюється ризик глобальних катаклізмів і криз, що мають політичні, соціально-економічні, етнонаціональні, екологічні, духовні та інші причини і наслідки; усе це актуалізує необхідність визначення і впорядкування дефініцій політичної науки на енциклопедичному рівні.

Фундаментальна політична наука на категоріальному рівні фіксує не тільки еволюційні, а й революційні зміни внутрішніх і зовнішніх умов існування політично організованих спільнот, формування нових, більш складних соціально-політичних зв'язків між народами і країнами, що потребує аналітичної переоцінки всієї суспільно-політичної динаміки. Модерність «світу політики» вимагає такої теоретичної презумпції: політичні процеси та явища, політичні інтереси та дії акторів повинні отримати раціональне змістовне трактування і набути чіткої форми, бути концептуально впорядкованими у доктринальній системі політологічних понять.

За сучасних умов розуміння політики як галузі суспільних відносин регулятивного і контрольного характеру, де відбувається реалізація влади і функціонують політичні інститути, потребує більш глибокої феноменологічної інтерпретації вченими-теоретиками. Високодинамічний соціум, зорієнтований на прогрес і демократію, пред'являє до політики суперечливі вимоги: з одного боку, вбачає в ній соціальну технологію з покращення громадського статусу людей; з другого – засіб впорядкування відносин і згортання небезпечних «соціальних стихій» силою законної влади. Політичні відносини все більше ускладнюються, перетворюючись на універсальну сферу буття держави та суспільства з об'єктивними законами і джерелами розвитку, необхідністю збалансування соціальних інтересів, внутрішніми зв'язками і глобальними викликами з боку світового цивілізаційного ареалу.

Неперевершений евристичний досвід у пізнанні процесів еволюції та модернізації політичного життя надає методологія інституційного, системного, феноменологічного, структурно-функціонального, конфліктологічного підходів, теорії політичної влади, елітизму, лідерства, політичної дії та культури тощо. Так, призначення системного підходу полягає у виявленні засобів досягнення стабільного стану політичної організації суспільства, забезпеченні її адаптації до впливів зовнішнього середовища. Системний політичний аналіз містить ідею багатоканальної, багатофакторної обумовленості, яка базується на тому, що політичні явища та інститути, поряд із соціальними інтересами та економічними чинниками (інколи всупереч їм), залежні також від культурного середовища, національного менталітету, традицій і звичаїв, від структури панівних у суспільстві цінностей, геополітичних умов та ситуативного змісту різних подій.

Багатоманіття «мови політики» походить з інтегральної якості політичної практики і наукової теорії; отже, всі складові політичного буття пов'язані між собою та взаємодіють у межах загального політичного простору й політико-культурного семантичного коду. Зокрема, концепт «політичної системи» у різноманітті її структурних елементів та функцій не тільки розкриває засоби соціальної інтеграції (дезінтеграції), важелі політичного регулювання, стримання впливу деструктивних процесів і руйнівних суперечностей, а й є джерелом суттєвих політичних понять і передусім ключових категорій політології – «влада», «політика», «держава».

Так, комплексна дефініція «світ політики», по-перше, розкриває її сутність як цілісності; по-друге, відображає єдність різних сторін – політичної організації та діяльності, структури та дії; по-третє, висвітлює канали впливу політичної поведінки на характер політичних інститутів і структур; по-четверте, надає засоби аналізу форм її взаємодії з природою, економікою, культурою, соціальною структурою; по-п'яте, доводить головне призначення політики із забезпечення єдності, соціальної інтеграції, мобілізації ресурсів суспільства.

Онтологічне трактування «влади» як феномену, що проектується людьми і має специфічні ознаки, аналізує її соціально-політичну природу, різновиди, форми та риси як інституту держави і публічної політики. Влада відображає специфічні «вертикальні» відносини між лідерами та керованими, оскільки вона виникає і функціонує в асиметричному суспільстві, а у державній формі – системно втілює суспільний договір, якому призначено долати соціальні розбіжності.

Величезну кількість сталих і нових понять породили власне політичні й політико-правові практики – цілеспрямовані дії політичних суб'єктів, упорядковані за формою, змістом і логікою, що мають дуалістичну природу і чітко корелюють із характером режиму влади. Традиційно їх трактували у діяльнісному аспекті, але нині постмодерністська парадигма суперечливо проголошує: «політичне слід пояснювати політичним», а не апелювати до економічної, історичної, моральної та іншої необхідності. Звідси, у змісті політичних практик відбивається головна суперечність політики постмодерного типу: чим більш автономною є політична система («відтворення влади заради влади»), тим меншу підтримку вона отримує з боку суспільства. Адже за умов орієнтації на вузькі політичні норми й інтереси, на замкненість політичного виміру, дійсні політичні рішення стають «тіньовими результатами гри» груп впливу чи тиску, та не збігаються із жодним соціальним замислом, навіть із суспільно домінуючим інтересом.

Автономія політичного поля не є абсолютом; як наслідок, будь-який статус у політичній системі визначається виключно у ході інтеракцій – співвідношення сил і впливів (у т. ч. лобістських) усередині «фабрики влади», а суспільна ж доцільність чи користь часто лишаються поза її межами. Як стверджує М. Крозьє, по-перше, за нових умов лідери і учасники системи політичних рішень часто не володіють апріорним сенсом політичних цілей, які уточнюються в ході політичного діалогу і взаємодії. По-друге, політика передбачає, що на «полі гри» її суб'єктам протистоять суперники, які мають порівняну силу впливу; з такої дійсної змагальності та непередбачуваності, згідно з постмодерною логікою, і складається політичний процес у демократичних багатопартійних системах.

Світ політики дуже складний і багатоманітний, йому потрібні добрі «лоцмани», яким, на мою думку, може стати цей «Політологічний енциклопедичний словник», ініціатором і головним виконавцем якого є кафедра соціології та політології нашого Університету, але

виконати таку величезну роботу самостійно дуже складно, тому до співпраці долучилися кафедри конституційного права України, культурології, теорії держави і права, філософії Університету, інших вузів міста Харкова, а також науковці з Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Луцька, Львова, Полтави, Рівного. Матеріал Словника, який охоплює понад 600 понять із політології, згрупований у вигляді статей, розташованих в алфавітному порядку. У Словнику застосовувався ряд звичайних для довідкових видань скорочень, перелік яких наведено нижче. Якщо термін, що позначає назву статті, складається з декількох слів, то всі вони подаються в тексті першими літерами.

Енциклопедичний словник адресований насамперед науковцям, професійним політикам, тим, хто вивчає політологію, але разом з тим буде цікавим і корисним для широкого кола читачів, які цікавляться політичними проблемами.

**Ректор
академік НАН України
В. Я. Тацій**

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ВИКОРИСТОВУВАНИХ У СЛОВНИКУ

абс. – абсолютний	екол. – екологічний
австр. – австрійський	екон. – економічний
адм.-тер. – адміністративно-територіальний	етн. – етнічний
адмін. – адміністративний	європ. – європейський
амер. – американський	заг. – загальний
аналог. – аналогічний	заруб. – зарубіжний
анарх. – анархістський	зах. – західний
англ. – англійський	зовн. – зовнішній
аполіт. – аполітичність	ідеолог. – ідеологічний
араб. – арабський	іноз. – іноземний
афр. – африканський	ін-т – інститут
банк. – банківський	інформ. – інформаційний
б-ка – бібліотека	ін. – інші
бл. – близько (з числом)	ісп. – іспанський
б-ба – боротьба	італ. – італійський
брит. – британський	істор. – історичний
буд-во – будівництво	к-сть – кількість
букв. – буквально	кн. – книга
бюрокр. – бюрократичний	колект. – колективний
верх. – верховний	конкур. – конкурентний
вид-во – видавництво	концепт. – концептуальний
визв. – визвольний	культ. – культурний
вир-во – виробництво	лат. – латинський
виробн. – виробничий	літ-ра – література
військ. – військовий	майн. – майновий
вітчизн. – вітчизняний	максим. – максимальний
внутр. – внутрішній	методол. – методологічний
всесв. – всесвітній	міжнар. – міжнародний
геогр. – географічний	мін-во – міністерство
глобал. – глобальний	млн – мільйон
голланд. – голландський	млрд – мільярд
гол. – головний	місц. – місцевий
грец. – грецький	монарх. – монархічний
громад. – громадський	напр. – наприклад
громадян. – громадянський	народ. – народний
гуманіст. – гуманістичний	наук. – науковий
демогр. – демографічний	нац. – національний
демокр. – демократичний	нім. – німецький
д-ва – держава	нормат. – нормативний
держ. – державний	олігарх. – олігархічний
дипломат. – дипломатичний	оптим. – оптимальний
досл. – дослівно	орг-ція – організація
дух. – духовний	осн. – основний
еволюц. – еволюційний	офіц. – офіційний
егоїст. – егоїстичний	

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ВИКОРИСТОВУВАНИХ У СЛОВНИКУ

парлам. – парламентський
парт. – партійний
період. – періодичний
под. – подібний
політ. – політичний
політол. – політологічний
порівн. – порівняльний
прав. – правовий
президент. – президентський
прив. – приватний
продукт. – продуктивний
профес. – професійний
психол. – психологічний
раціон. – раціональний
револ. – революційний
регіон. – регіональний
реліг. – релігійний
республ. – республіканський
рос. – російський
самост. – самостійний
світ. – світовий
слов'ян. – слов'янський
соц. – соціальний
соціол. – соціологічний
спец. – спеціальний
специф. – специфічний

сусп. – суспільний
сусп-во – суспільство
суч. – сучасний
теорет. – теоретичний
територ. – територіальний
терор. – терористичний
т-во – товариство
традиц. – традиційний
укр. – український
універс. – універсальний
ун-т – університет
управл. – управлінський
уряд. – урядовий
фізич. – фізичний
філос. – філософський
фін. – фінансовий
фр. – французький
функц. – функціональний
ф-ція – функція
хар-р – характер
харизм. – харизматичний
християн. – християнський
центр. – центральний
церк. – церковний
цив. – цивільний
юрид. – юридичний

А

АБСЕНТЕІЗМ (лат. *absentia* – відсутність) – свідоме ухиляння громадян від сусп. життя, від виконання громадян. обов’язків, передусім від участі у виборах. **А.** як усвідомлена неучасть у політ. житті являє собою демонстрацію ставлення до влади, незадоволеність можливостями політ. вибору, відчуття непередбачуваності й безглуздості політики, уявлення окремих людей про те, що від них у політиці нічого не залежить. **А.** може свідчити про відчуження громадян від влади, виступати показником втрати довіри населення, інтересу до всього, що пов’язане з політикою. Перетворюючись на масове явище, **А.** може становити серйозну загрозу легітимності влади, приводячи або до повної політ. апатії, або до екстремізму.

Природа **А.** полягає в самій особистості виборця та його ставленні до навколишнього світу. Громадян, які не беруть участі в голосуванні, іменують абсентеїстами. **А.** як явище присутній у будь-якому сусп-ві в поведінці виборців: високорозвиненому чи слаборозвиненому, в демокр. чи тоталітарному, його зростання свідчить про кризу легітимності політ. системи, її норм і цінностей. Масштаб **А.** і форми його вияву нерозривно пов’язані з істор. умовами становлення ін-тів демократії, з відмінностями в менталітеті народів, з існуванням різних традицій і звичаїв в цьому сусп-ві.

Причини **А.** різноманітні: нестабільність політ. системи, неефективне представництво громадян в органах держ. влади, відсутність віри громадян в ефективність політ. ін-тів, низький рівень політ. культури, інфантильність або ж усвідомлення власного політ. безсилля, нездатність впливати на прийняття політ. рішень, відчуження власних політ. цінностей і потреб від можливостей їх задоволення, б-ба за ситуативне задоволення інтересів та ін.

А. має два різновиди – **А.** виборців і **А.** парламентаріїв. Під **А.** виборців розуміється систематична відмова від голосування за наявності права голосу. Парлам. **А.** може виражатися в навмисній відсутності делегатів, депутатів або парламентаріїв (суб’єктів влади) на зборах, засіданнях та з’їздах, що через відсутність кворуму не дозволяє прийняти певні постанови чи законопроекти, або в ігноруванні депутатами своєї роботи, на яку їх обрав народ. Напр., опозиція може покинути парламент на знак протесту або, за зручних обставин, залишити засідання без кворуму. Відбувається блокування ухвалення будь-яких рішень через ігнорування участі в роботі парламенту. Под. акти **А.** є порівняно мирною формою б-би між парт. фракціями. У деяких ситуаціях парлам. **А.** виражає не стільки байдужість депутатів, скільки їх темперамент, манеру поведінки і спілкування. Іноді **А.** стає формою політ. б-би. Так чи інакше, парлам. **А.** зумовлено ухиленням народ. обранців від голосування при прийнятті рішень, перенесення роботи до комітетів, комісій, делегування повноважень виконавчій владі.

Залежно від мотивів неучасті у виборах виділяють такі види **А.**: політ., екон., соц., аполіт. Політ. **А.** може бути

пов'язаний із сумнівами виборця щодо можливості проведення чесних виборів. Політ. А. – це відмова виборців від участі у виборах представницьких органів, глави д-ви, і взагалі, аполітичність. Являє собою одну з форм свідомого бойкотування виборцями виборів – відмова від участі у них; пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політ. режиму, прояв байдужості до виконання людиною своїх прав та обов'язків. При екон. та соц. А. виборець висловлює протест стосовно складної екон. чи соц. ситуації, що виникла в сусп-ві (безробіття, недостатня соц. захищеність, погана екологія тощо), він не вірить у бажання та здатність усіх кандидатів боротися з цими негативними явищами. Аполіт. А. не пов'язаний із політ. демонстрацією, він полягає в байдужому ставленні, відсутності будь-якого інтересу виборця до виборів та політики в цілому. Щоб зменшити аполіт. А., вводять такі ін-ти: голосування поштою, голосування за дорученням (напр., в Андоррі), юрид. обов'язок, громадян. та ін. види відповідальності.

Явище А. має досить негативні наслідки. Адже для визнання виборів демокр. і такими, що відбулися, і для того, щоб за їх результатами можна було визначити переможців, потрібна участь певної к-сті зареєстрованих виборців. Неявка виборців не дозволяє сформувати виборні органи чи заповнити виборні посади. За таких умов виникає потреба у проведенні нових виборів, а отже, й у додаткових фін. витратах. У зв'язку з цим у деяких д-вах (Австрія, Австралія, Бельгія, Греція, Італія, Туреччина, країни Лат. Америки) участь у виборах вже розглядається не як право, а як обов'язок

виборців, бо там встановлена адмін. чи кримінальна відповідальність за неучасть у виборах. У таких країнах за ухилення від виборів накладаються штрафи, обмежуються право займатися підприємницькою діяльністю, право вступу на держ. службу, позбавляють водійських прав. Масовий А. може підірвати демокр. механізми управління соціумом, зробити населення об'єктом маніпулювання, абсолютно підвладним «верхам», сформувати пасивну особистість. Політ. сенс встановлення обов'язкового голосування має на меті штучне збільшення числа голосуючих і тим самим зведення А. до мінімуму. Однак на практиці обов'язковий вотум на виборах, як правило, лише допомагає політ. партіям отримати голоси тих виборців, які не беруть активну участь у політ. житті країни. Як не парадоксально, А. найчастіше присутній у країнах, що забезпечують демокр. процедури проведення виборів. Для д-в із тоталітарними і авторитарними політ. режимами явище А. майже відсутнє, тому що влада жорстко контролює виборчий процес, особливо на стадії голосування.

Шляхами подолання А. можуть стати підвищення престижу д-ви в очах її громадян, підняття рівня політ.-прав. культури сусп-ва (через освітні заклади та ЗМІ), облік впливу соц. факторів у передвиборчій кампанії, подолання кризових явищ та їх наслідків у сусп-ві. (О. Сахань)

АВАНТЮРИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (фр. *aventure* – пригода, ризик) – діяльність політ. лідерів, окремих осіб, партій, рухів, держ. та ін. ін-тів, в основі якої лежить відсутність реальних знань про об'єктивну політ. ситуацію, абсо-

лютизація політ. суб'єктами своїх можливостей і здібностей, непродумані, необґрунтовані дії. Авантюристи не володіють усіма необхідними засобами та механізмами політ. діяльності, тому на конкретній ділянці політ. простору використовують якийсь не адекватний часу спосіб політ. дії без урахування його ефективності, дієвості. Для них характерний спосіб вплутування у бій поза його зв'язком із результатами діяльності, нереалістичний ризик. Тому авантюристична політика безвідповідальна, непродумана, нереальна і закінчується зазвичай поразкою. Прояви **А. п.** обумовлені тим, що в політ. сфері, як у жодній ін. галузі сусп. життя, надзвичайно велика роль суб'єктивного чинника: помислів, інтересів, волі мас, соц. груп, панівних еліт, політ. лідерів. За певних умов суб'єктивний фактор можна абсолютизувати, що виявляється у прийнятті вольових рішень, що часто призводять до сваволі. **А. п.** пов'язаний, як правило, з корисливими цілями та інтересами правлячих еліт, амбіціями схильних до такої діяльності політ. лідерів.

А. п. веде до зростання соц. напруженості, породжує конфлікти різного рівня. Світ. і вітчизн. історія свідчить про значне поширення **А. п.**, який особливо небезпечний для сусп-в перехідного розвитку (насамперед у військ. і держ. сферах, де йдеться про долі д-ви і народів), оскільки діяльність його суб'єкта не інтегрує сусп-во і д-ву, а дезінтегрує їх, веде до розколу, тяжких політ. та ін. наслідків. У цей період вона може «вбиратися» в популістський «одяг», можлива «правдоподібна» оцінка діяльності своїх носіїв. Відсутність реальної демокр. культури у політ.

суб'єктів, культури політ. ризику, суб'єктивістське розуміння об'єктивної політ. ситуації ставить авантюристів поза полем нормальної людської політики, в якому понад усе інтереси людини, соц. спільнот, цінність людського життя, а не прагнення будь-якою ціною захопити владу. **А. п.** дуже небезпечний, оскільки способи і особливо результати політ. дії спрямовані на маси людей. Авантюрні дії суб'єктів політики негативно позначаються на умовах життя людей. Прикладом **А. п.** служить політика нацистської Німеччини, яка почала Другу світ. війну, що закінчилася нищівним розгромом гітлеризму силами антигітлерівської коаліції. Ефективний засіб боротьби з **А. п.** – науково обґрунтоване управління соц. процесами і сусп-вом у цілому, демократизація політ. життя. Від **А. п.** слід відрізняти авантюризм у політиці. Останній означає діяльність людини, соц. групи у політиці, при якій можуть робитися спроби здійснити політ. інтереси, цілі політ. засобами. Результат такої діяльності не має заг. хар-ру. Він є антигуманним і непрогресивним. (*Є. Мануйлов*)

АВТОКРАТІЯ (грец. *αὐτοκράτεια* – самовладдя) – система управління сусп-вом, д-вою, при якій одній особі належить виключна і необмежена верх. влада. Типовими ознаками автократичного правління є одноосібність володаря, влади (монарх, цар, князь), система успадкування влади, особливий хар-р її легітимності. Класичні автократичні режими – деспотії Стародавнього Сходу, Римська та Візантійська імперії, абс. монархії нового типу – характеризуються відсутністю контролю над діяльністю верх. правителя з боку сусп-ва, ціл-

ковитою залежністю підлеглих від його волі. Воля автократа має силу закону, оскільки він водночас здійснює і законодавчі й виконавчо-розпорядчі ф-ції й навіть цілковитий контроль за діяльністю судових органів. Термін повноважень автократа законодавчо не обмежений або ж встановлюється ним самим. З метою надання видимості підтримки автократа населенням організуються референдуми і плебісцити, здійснення яких, втім, не забезпечує адекватного відображення волі електорату. До того ж автократ не несе юрид. відповідальності за свої дії, або ж існуючий держ.-прав. механізм фактично забезпечує йому можливість ухилитися від відповідальності.

А. – істор. феномен. У рабовласницьких і феодальних д-вах самовладдя виступає у формі деспотії, яка нерідко набувала рис абс. свавілля і насильства – тиранії. За своєю суттю авторитарна влада близька до крайнього авторитаризму, тобто до типу правління, в умовах якого не реалізується принцип поділу влади, не визначаються прав. обмеження правлячої верхівки, ігноруються вимоги автономії особи, не гарантуються права і свободи громадян. Спільні риси **А.** і авторитаризму полягають і в тому, що відносини між владою і підлеглими за цих систем здійснюються переважно засобами примусу, насильством, легітимні та моральні норми сусп. відносин відіграють другорядну роль або взагалі ігноруються. Саме це характерне для політ. режимів крайнього авторитарного типу – диктатури фашистського тоталітаризму. Отже, коли д-ва перебуває під загрозою, концентрація влади в одних руках до певної міри виправдана. Але коли осо-

бистість, наділена владою, розглядається як щось самодостатнє, що підпорядковує собі сусп. інтереси, це стає небезпечним як для самої держ. влади, так і для всього сусп.-ва. (*Г. Клімова*)

АВТОНОМІЗАЦІЯ (грец. *αὐτονομία* – незалежність) – надання самостійності частині або деяким частинам д-ви у вирішенні внутр. проблем. Адмін. **А.** передбачає надання прав на самоврядування в адмін. сфері. Політ. **А.** передбачає надання широкого внутр. самоврядування, що стосується не лише адмін., а й ін. сфер життя і діяльності, а також деяких питань законодавства. Автономія здебільшого надається окремим етнонац. спільнотам, які компактно проживають у межах однієї д-ви і відрізняються від осн. маси населення мовою, культурою, релігією тощо. На території автономії поряд із загальнодерж. діють власні «автономні закони» з певного кола питань; незалежно від центру формується власний «автономний» парламент – представницькі збори, здатні приймати певні закони, а також власний «автономний» уряд, здатний забезпечувати виконання загальнодерж. і «автономних» законів; статус автономії регламентується конституцією, статутом або ін. нормат.-прав. актом, що визначає її прав. становище, повноваження і порядок діяльності. В унітарних д-вах статут автономії встановлюється або затверджується центром; закони або прав. акти автономії мають відповідати конституції країни та загальнодерж. законам, інакше вони скасовуються; владні установи здійснюють свою діяльність під наглядом центру. Хоча автономія визнається однією з форм самовизначення народів, гарантованою між-

нар. правом, **А.** не має універс. статусу. Кожна д-ва, де є передумови для **А.**, самостійно вирішує питання про надання територіям широких чи обмежених повноважень. (Т. Панченко)

АВТОНОМІЯ (грец. αυτος – сам і νόμος – закон) букв. означає «сам собі закон» чи «незалежний у законах», або «самоврядний». У загальноживаному значенні цього слова під **А.** розуміють відокремленість, самостійність, незалежність (напр., **А.** розуму, **А.** прав, **А.** волі тощо). Як загальноуправл. поняття «**А.**» означає обмежену самостійність у рамках системи управління (**А.** підприємства, що входить до складу більшої комерційної структури, або **А.** первинного або регіон. осередку громад. об'єднання тощо). У прав. аспекті **А.** слід віднести до категорії конституційного права як заг. поняття, яке відображає особливий статус території чи орг-ції в д-ві, що передбачає відносно самост. розв'язання внутр. проблем поза межами прав і повноважень д-ви чи орг-ції, до складу яких входить ця самоврядна одиниця. За визначенням Н. Мяловицької, **А.** в конституційному праві – форма орг-ції державності, при якій д-ва для врахування нац., істор., екон., геогр., реліг. та ін. особливостей населення окремих територ. одиниць надає їм розширені права з питань місц. управління або забезпечує політ. та культ. запити різних форм цих груп населення шляхом їх екстеритор. самоорг-ції. **А.** фактично означає надання будь-якій частині д-ви (напр., Аландські острови у Фінляндії), декільком частинам д-ви (двом округам, населеним індіанськими племенами в Нікарагуа, двом округам, населеним гагаузами

в Молдові), всім однопорядковим одиницям д-ви (напр., областям в Італії), нарешті, всім різнопорядковим адм.-тер. одиницям (префектури в Японії) внутр. самоврядування, самостійності у вирішенні власних місц. питань.

А. усіх форм і видів об'єднують заг. принципи, відповідно до яких будується порядок їх формування, прав. регулювання та гарантії самостійності у здійсненні ними наданих д-вою владних повноважень. В основі вирішення питання про утворення будь-якої форми **А.** лежить легітимно виражена воля суверенного народу або його складової частини. Право народу або його частини на автономне самовизначення і розвиток не залежить від рівня екон. та соц.-культ. розвитку даного народу, його чисельності, наявності чи відсутності істор. форм нац. державності, оскільки осн. критерієм є самоцінність цього народу або етносу. Види і форми **А.** не мають обмежень. Народ має пріоритетне право вибирати будь-яку форму **А.** при визначенні свого політ.-прав. статусу. Будь-яка форма автономного утворення у складі суверенної д-ви розвивається на конституційно-прав. основі.

А. поділяють на два осн. типи: 1) територ. та 2) екстеритор. (культ.). Територ. **А.**, у свою чергу, класифікують на певні групи за такими критеріями: а) за підставами, що спонукали до їх утворення, вони поділяються на: **А.**, що утворені за нац.-мовними ознаками (нац.-територ. чи етнотеритор.). Вони утворюються в регіонах з компактним проживанням груп населення з певними відмінностями, які можуть визначатися як народи, народності, нації, національності залежно від політ. традицій; **А.**, підставою для утворення яких є не нац.

чи етн. ознаки, а врахування особливостей істор. традицій, звичаїв побуту, реліг. вірувань населення, що проживає на території **А.**; **А.**, що були утворені в результаті певних істор. обставин на територіях, що характеризуються особливостями політ. або екон. відносин; **А.**, що утворилися внаслідок реалізації заг. принципу територ. орг-ції влади; б) за обсягом повноважень усі територ. **А.** поділяються на два види: політ. та адмін. Політ. **А.**, яку ще часто називають держ. або законодавчою, може мати ознаки державності, її органам надаються права приймати деякі законодавчі акти з місц. питань. Повноваження **А.** визначаються конституцією д-ви або спец. законом. Адмін. **А.** передбачає, що органи відповідного територ. утворення не мають законодавчих прав, їхні акти завжди мають підзаконний хар-р. Але й при цьому можливості автономних органів все одно є дещо ширшими у тій сфері, яка послужила підставою для надання **А.** Низка суч. унітарних д-в Європи мають автономні утворення. Серед них: Іспанія (автономні утворення – Країна Басків, Каталонія), Португалія (Азорські острови), Данія (Гренландія), Фінляндія (Аландські острови) та ін.

Екстеритор. **А.** полягає гол. чином у наданні представникам окремих етносів (національностей) певної самостійності в питаннях орг-ції різноманітних форм культ. життя, її нерідко іменують також культ. або нац.-культ. **А.** Так, за визначенням у теорії конституційного права, нац.-культ. **А.** – це такий вид **А.**, при якому націям, нац. меншинам, народностям, етносам надається можливість вільно розвивати свою культуру і нац. самобутність, у той же час політ.

права особами цієї національності чи народності реалізуються так само, як і ін. громадянами в д-ві. Ін-т нац.-культ. **А.**, зазвичай, використовують в суч. д-вах для кращої реалізації прав нац. меншин. Залежно від того, як проживають етн. спільноти, – компактно чи розрізнено, а також від деяких ін. обставин, екстеритор. **А.** в юрид. літ-рі поділяють на персональні та корпоративні. Персональна **А.** (нац.-персональна) утворюється гол. чином тоді, коли певні нац. меншини, що не проживають компактно в даній д-ві, а розпорошені в різних її регіонах, об'єднуються у громад. спілки для реалізації своїх культ.-побутових запитів. В окремих випадках їм надається право брати участь у політ. житті шляхом представництва в деяких центр. органах д-ви. Корпоративна **А.** пов'язана з певними лінгвістичними спільнотами, яким виділяються місця в держ. апараті, а держ. службовці, які є представниками ін. національності, але працюють у районах проживання корінної нац. групи, мають знати їх мову, звичаї та особливості побуту і враховувати їх у своїй практичній діяльності.

Явище **А.** слід чітко відрізнити від ін-ту федералізму. Найістотніші відмінності цих явищ з огляду на практику їх реалізації у світі: 1) **А.** – тільки форма децентралізації держ. влади; 2) **А.** не виникає внаслідок акта самовизначення, вона надається д-вою; 3) **А.** не порушує сутності унітарної д-ви; 4) автономні органи, як правило, не можуть називатись держ. утвореннями, тому, коли йдеться про **А.**, то правильніше було б говорити про область, округ, а не республіку, як це було в колишньому СРСР.

Аналіз світ. практики держ. буд-ва свідчить, що до визначення поняття «А.» слід виходити з реально існуючого розмаїття форм автономних утворень, допускаючи, що в майбутньому вони можуть мати нові різновиди. (О. Волянська)

АВТОРИТАРІЗМ (фр. *autoritarisme*, від лат. *autoritas* – вплив, влада) – антидемокр. і антиправ. концепція і практика владарювання. Історично А. існував у різних формах у різні епохи і в різних країнах (напр., античні грец. і східні деспотії і тиранії – Персія, Спарта, багато ін. феодальних абсолютистських режимів і т. ін.). Його теорія була вперше розроблена ультраконсервативними і реакційними теоретиками початку XIX ст. як відповідь на Фр. революцію і соціалістичні рухи фр. філософами і політиками графом Ж. де Местром (1753–1821) і Л. Г. А. де Бональдом (1754–1840). Із розвитком індустріального сусп-ва ідея А. почала набувати відтінків конструктивної політ. ідеології. Контрревол. (у Ж. де Местра) ідея порядку втратила монарх. орієнтацію, відпала концепція абсолютистського А.: абс. і незалежна від людей влада короля – це причина політики; його міністри (апарат влади) – це засоби; сусп-во підданих, які підкоряються, – це слідство (Л. де Бональд).

А. став у XIX ст. постійним і важливим перебігом нім. політ. думки і поповнився ідеями нац. і держ. єдності, які він призначений реалізувати. До кінця століття А. почав розглядатися як засіб могутньої нац. і соц. мобілізації і управління зверху процесом держ. буд-ва (Г. Трайчке). Іспанець Д. Кортес бачив

в авторитарному політ. порядку, що забезпечує святість покори, умову згуртованості нації, д-ви і сусп-ва. О. Шпенглер також вважав, що, на відміну від лібералізму, що породжує анархію, А. виховує дисципліну і встановлює в сусп-ві необхідну ієрархію. Багато вчених і політиків розглядають цей тип владарювання (як, напр., І. Ільїн, у вигляді «авторитарно-виховуючої диктатури») як найоптимальнішу форму політ. забезпечення переходу відсталих країн до суч. демократії.

У першій половині XX ст. виникла авторитарна доктрина вкрай правого фр. ідеолога і політика Ш. Моррасса (1868–1952), для якого індустріалізація, проникнення д-ви в сусп-во, висока мобілізація народу як засіб здійснення політики – об'єктивні і неминучі умови А. У подібних трактуваннях А. XX ст. почав дедалі частіше набувати націоналістичного антидемокр. хар-ру, пов'язувався з б-бою проти внутр. і зовн. ворогів. Зазвичай А. поєднується з диктатурою. Політ. опозиція при А. неможлива, проте в неполіт. сферах, напр., в економіці, культурі або прив. житті, зберігаються автономія особи і відносна свобода. Фашизм довів теорію і практику А. до крайніх тоталітарних форм. У післявоєнний період з'явилися нові уявлення про елітарний і технократичний А., в якому роль авторитарного правління відводиться вищій адміністрації д-ви, що перевершує ін. рівні політ. системи високою профес. компетенцією. А. став, кінець кінцем, формою вирішення політ. проблем (реформ, перетворень, перебудов) зверху, силою влади, і опинився в цьому сенсі вельми уразливим і залежним від ставлення сусп-ва до дій авторитарної вла-

ди, перед вибором: демократизувати режим і отримати підтримку народу, або посилити політику і перейти до примушування і диктату. Поширений варіант **А.** – режим сповільненого розвитку, сталих ієрархічних відносин, репресивного контролю, екон. стагнації (див.: *Авторитарний політичний режим*). (М. Требін)

АВТОРИТАРНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – метод здійснення держ. влади, що характеризується формальним проголошенням політ. прав і свобод громадян, наявністю багатьох обмежень демокр. норм та ін-тів, реалізація влади без врахування громад. думки більшості. Один з осн. видів політ. режиму (поряд із демокр. і тоталітарним). **А. п. р.** має перехідний, симбіотичний та проміжний сенс, адже поєднує елементи демокр. та тоталітарного режиму. Характеризується доволі високим ступенем обмеження політ. свобод, насамперед свободи діяльності опозиційних політ. сил і преси, концентрацією осн. владних повноважень у руках однієї особи (монарха, президента, прем'єр-міністра та ін.) або вузької групи осіб, що становлять найвищу політ. еліту. За умов **А. п. р.** вибори і референдуми проводяться під жорстким контролем уряду і часто мають формальний або фальсифікований характер. Реальний механізм здійснення влади і хар-р соц.-політ. відносин розходяться з демокр. нормами конституції і законів або нормотворча база змінюється у бік обмеження прав і свобод громадян. Разом з тим при **А. п. р.** контроль уряду над сусп-вом не є всеосяжним, що і відрізняє його від тоталітаризму.

Комплексні характеристики **А. п. р.** є такими: 1) скасування народовладдя як режиму політ. стосунків, фактичне знищення суверенітету народу, яке часто прикривається псевдодемокр. конституційними деклараціями. Як наслідок виникає серйозне обмеження і пониження місця і ролі насамперед представницьких органів влади, а то й пряме їх придушення. Виникає повне відчуження народу від держ. влади; 2) держ. влада займається в основному питаннями забезпечення власної безпеки, громад. порядку, оборони, зовн. політики, хоча вона може впливати і на стратегію екон. розвитку, проводити досить активну соц. політику, не руйнуючи при цьому механізми ринкового самоврядування; 3) висока централізація держ. управління; панування командно-адмін. методів здійснення влади; фактична відмова від місц. самоврядування та елементів автономії регіон. ін-тів держ. влади; 4) рекрутування (формування) політ. еліти, як правило, відбувається шляхом введення до складу виборного органу нових членів без проведення додаткових виборів, призначенням зверху, а не в результаті конкурентної електоральної б-би; 5) широке застосування репресивних, примусових, насильницьких, здебільшого неправ. методів і способів владарювання; ігнорування у діяльності держ. влади права та закону, нерідке втручання армії у внутр. життя сусп-ва; 6) заперечення політ. та ідеолог. плюралізму або його серйозне обмеження; панування нав'язаної однодумності і недопущення альтернативних ідеологій, які виступають проти основ панівного ладу; 7) відмова від справжнього розподілу і рівноваги гілок влади при можливому формальному їх визнан-

ні; гіпертрофовані місце і роль виконавчої влади за рахунок зменшення впливу представницької і судової влади, які практично позбавляються незалежності й опиняються в підлеглому, залежному становищі; фактична передача частини законодавчих ф-цій виконавчій владі, коли акти глави д-ви стають прирівняними або навіть вищими за рішення законодавчої влади; 8) демокр. ін-ти є формальними та декларативними, реальної сили в сусп-ві не мають; 9) порядок, сильна влада та підпорядкування цінуються більше, ніж свобода, згода й участь народу в політ. житті. У таких умовах пересічні громадяни змушені платити податки, коритися законам без особистої участі в їх обговоренні.

А. п. р. ґрунтується на індивідуальному або колект. диктаті, різноманітних недемокр. засобах, у т. ч. й прямому насильстві. Разом з тим авторитарна влада не втручається у ті сфери життя, які безпосередньо не пов'язані з політикою. Відносно незалежними можуть залишатися економіка, культура, міжособистісні відносини, тобто в обмежених рамках функціонують ін-ти громадян. сусп-ва. Певною перевагою **А. п. р.** є його висока здатність забезпечувати політ. стабільність та громад. порядок, мобілізувати сусп. ресурси на вирішення важливих для сусп-ва завдань, долати політ. хаос, а також здатність вирішувати прогресивні завдання, пов'язані з виходом країни з кризи. Напр., **А. п. р.** показав високу ефективність у деяких країнах після Другої світ. війни, на тлі існуючих у світі гострих екон. і соц. суперечностей.

А. п. р. є доволі різноманітними. Певним різновидом **А. п. р.** є персональна тиранія, за якої влада належить

сильному лідеру та відсутні дієві ін-ти влади (режим М. Каддафі в Лівії, режим С. Хусейна в Іраку). Одним із його різновидів є військ.-диктаторський режим. Подібні режими існували у більшості країн Лат. Америки, в Португалії, Іспанії, Греції, Південній Кореї. Ін. різновидом **А. п. р.** є теократичний режим, який передбачає владу реліг. клану. Такий режим існує в Ірані з 1979 р. Конституційно-авторитарний режим характеризується зосередженням влади в руках однієї партії при формальному існуванні багатопарт. системи. Цей режим тривалий час існував у Мексиці. Ще один вид **А. п. р.** – абс. монархія (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія тощо). За суч. умов «чистий» **А. п. р.**, що не спирається на активну масову підтримку і деякі демокр. ін-ти, навряд чи може бути інструментом прогресивного реформування сусп-ва. Він здатний перетворитися на кримінальний диктаторський режим особистої влади. (*І. Поліщук*)

АГЕНТ ВПЛИВУ – особа, яка здійснює систематичну діяльність щодо реалізації інтересів певного політ. середовища. Роль **А. в.** зазвичай виконують сусп., політ., громад. діячі, які користуються довірою сусп-ва, у якому вони діють. Практика інфільтрації **А. в.** відома з античних часів. Напр., Александр Македонський у 328 р. до н. е., захопивши Согдіану, викликав із Македонії і Греції 100 юнаків із вищих сусп. верств і своєю владою оженив їх на дівчинах із місц. знаті, особисто виступаючи в ролі свата і керівника весільних свят. Зовні ідея цієї акції виглядала як акт примирення колишніх ворогів і зміцнення уз дружби між ними. Водночас завдяки цій операції Македон-

ський створив потужну владну структуру нової знаті, що забезпечувала корінні інтереси греко-македонської імперії. Сьогодні «агентура впливу», як правило, не впроваджується ззовні, а формується з людей того середовища, яке обране об'єктом впливу. З цією метою можуть використовуватися різні міжнар. конференції, профес. міжнар. асоціації, т-ва дружби, візити, особисті контакти. **А. в.** часто стають представники наук. інтелігенції, високопоставлені співробітники держ. установ, що мають доступ до закритої інформації, власники великих банків чи фірм, службовці, що виконують різні допоміжні ф-ції, члени родин перших осіб д-ви, які симпатизують інтересам того політ. середовища, яке зацікавлене в їх використанні. **А. в.** можуть розрізнятися за позиціями, формами і способами дії. Найчастіше вони діють легально, лобіюючи «чужі» інтереси в органах законодавчої, виконавчої і судової влади, на своїй службовій ниві в галузі науки, техніки, економіки, у засобах масової інформації. Діяльність **А. в.** виявляється у створенні атмосфери, сприятливої для прийняття рішень, у яких зацікавлений суб'єкт, що спрямовує його діяльність. Виділяють ряд характерних ознак, властивих **А. в.**: здатність впливати на сусп. свідомість; об'єктивна спрямованість їхньої діяльності на сприяння досягненню певних цілей; належність до числа функціонерів другого плану, що перебувають у тіні перших осіб («сірі кардинали»). При довгостроковій стратегічній оперативній комбінації агентура впливу розділяється на актуальну (таку, що відіграє відведену їй роль на певному етапі) і перспективну (таку, що має замінити першу після її дискредитації). (*О. Волянська*)

АГРЕ́СІЯ (лат. *aggressio* – напад) – 1) дія, поведінка, спрямована на заподіяння шкоди (моральної, фізич. і т. ін., аж до повного знищення) ін. істоті чи об'єкту; 2) у політ. соціології – насильницьке вторгнення в межі ін. д-ви; 3) у міжнар. праві – будь-яке незаконне застосування збройної сили однією д-вою проти суверенітету, територ. недоторканності або політ. незалежності ін. д-ви. Включає як обов'язкову ознаку першості або ініціативи (застосування будь-якою д-вою збройної сили першою); 4) у психології **А.** трактується або як результат внутр. властивої людині агресивності (психологізм), або як результат фрустрації (гіпотеза фрустрації – агресії), або як продукт процесу навчання, або як наслідок недостатньої чи невдалої соціалізації. У соціології **А.** розглядається як певна соц. дія, тобто поведінка, що є мотивованим заподіянням шкоди людині або групі, що не бажають такого із собою поводження. У цьому випадку **А.** досліджується з точки зору мотивації суб'єкта дії і соціокульт. особливостей ситуації, в якій ця дія відбувається.

У суч. політології **А.** кваліфікується як пряме чи непряме застосування збройної сили однією д-вою проти політ. незалежності або територ. цілісності ін. Цей напад характеризується ініціативною та задумом. Найнебезпечніша форма **А.** – збройний напад. Визначення **А.**, прийняте 1974 р. XXIX сесією Генеральної Асамблеї ООН, є таким: «До прямої **А.** належать: вторгнення збройних сил д-ви на територію ін. д-ви; військ. окупація території д-ви; анексія території д-ви; застосування будь-якої зброї однією д-вою проти ін.; воєнна блокада портів або берегів д-ви

збройними силами ін. д-ви; напад збройних сил д-ви на збройні сили ін. д-ви; застосування д-вою власних збройних сил, розташованих на території ін. д-ви за угодою, проти третьої д-ви на порушення умов угоди; перебування таких збройних сил на території ін. д-ви після припинення дії угоди». У тому ж джерелі ті самі дії визначаються як «наси́льство воєнне – примусовий вплив на реального чи потенційного противника... Його ознаками виступають: політ. хар-р цілей і змісту; використання особливої орг-ції (армії та ін. збройні формування); застосування спец. засобів (зброї); багатоманітність форм реалізації... Виокремлюються два осн. види збройного насильства: безпосереднє фізич. використання воєнної сили і загроза її застосування». Отже, у політ. науці **А.** часто ототожнюється з насильством. Більше того, у воєнній сфері **А.** розглядається як окремих випадок насильства. При цьому зауважується, що **А.** може бути екон., психол., ідеол. тощо, тобто водночас поняття «**А.**» поширюється за межі воєнної сфери. (О. Волянська)

АДАПТА́ЦІЯ СОЦІА́ЛЬНО-ПОЛІТИ́ЧНА (лат. *adaptatio, adaptare* – пристосовувати) – процес активного пристосування соц. і політ. суб'єктів до мінливих зовн. умов, а також до сусп. середовища за допомогою спец. засобів. Цей процес виражається у зміні ф-цій, постановці нових цілей і виробленні нових підходів до вирішення проблем. **А. с.-п.** має дві форми: активну (характеризується активним впливом на соц.-політ. середовище, прагненням змінити його) і пасивну (визначається конформістським сприйняттям умов соц.-політ.

існування, відсутністю прагнення змінити, пристосувати їх до власних норм, оцінок, засобів діяльності). У процесі **А. с.-п.** людина засвоює моральні норми й цінності найближчого оточення; традиції і звичаї сім'ї, етносу, профес. та неформальних груп; домінуючі політ. гасла у соціумі тощо. Завдяки **А. с.-п.** людина самоідентифікується, намагається віднайти ті соц.-політ. орієнтири, якими вона керуватиметься у власній діяльності. На процес **А. с.-п.** впливають різні макро-, мезо- й мікрочинники. Макрочинники – сусп.-во, д-ва з її соц. і політ. ін-тами, ЗМІ; мезочинники – етнос, регіон (місто, село), місц. ЗМІ, навчальний заклад або підприємство; мікрочинники – сім'я, друзі, навчальна група, неформальна група, трудовий колектив та ін. Мікрочинники можуть служити провідниками ідей ін. соц.-політ. чинників.

Соц.-політ. чинники впливають на **А. с.-п.** через особливі механізми. Традиц. механізмом цього роду є засвоєння індивідом цінностей, норм і правил, що є панівними у соц.-політ. оточенні та закріплених у звичаях і традиціях. Механізмом впливу на **А. с.-п.** певних чинників є також рефлексія – внутр. (уявний) діалог із собою та з ін. людьми щодо певної події, ситуації, поведінки, взаємодії. Аналізуючи факти реального життя, людина створює власну систему переконань і доказів. Міжособовий механізм припускає спілкування зі «значущими іншими» – особами, схвалення яких цей індивід прагне і чиї вказівки він сприймає (за А. Хеллером). Такі особи здійснюють найбільший вплив на **А. с.-п.**, установки індивідів і формування їхнього власного Я. «Значущими іншими» можуть бути батьки, талано-

вити вчителі, наставники, громад. і політ. діячі тощо. У цьому випадку процес **А. с.-п.** здійснюється через перейняття індивідом їхніх ролей та наслідування їм. Механізм сусп. свідомості працює в разі адаптації людини під впливом думок ін. людей про неї та групу її належності. Виокремлюються також стилізований механізм, або стиль життя, характерний для певної субкультури; інституційний механізм, що діє через ін-ти культури та соціуму, тобто виховання й освіти; виробн., політ., механізмами ЗМІ тощо. Соц.-політ. ін-ти дозволяють людині засвоїти соц.-політ. ролі, норми, цінності. **А. с.-п.** є особливо актуальною за потреби засвоєння будь-яким соц. або політ. суб'єктом тих форм соц. і політ. взаємодії, цінностей і норм, що склалися в новому для нього сусп. середовищі. **А. с.-п.** – складний, важкий і суперечливий, але необхідний процес. Сусп.-во, д-ва, сусп.-політ. орг-ції і партії, соц. і політ. групи й об'єднання, індивіди не можуть успішно функціонувати та розвиватися без здатностей і засобів **А. с.-п.** (*М. Требін*)

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС – здатність органів держ. влади здійснювати законний чи незаконний вплив на політ. процес, щоб досягнути особистих чи групових цілей. Однак найповніше **А. р.** виявляється під час виборів. Тому **А. р.** переважно трактують у вузькому значенні як явище, що стосується дій влади під час виборчого процесу. Є кілька підходів до тлумачення поняття **А. р.** у вузькому значенні. Зокрема **А. р.** розглядають як один із ресурсів виборчої кампанії і під ним розуміють комплекс додаткових ресурсів, якими володіє кандидат, що пере-

буває при владі чи якого вона підтримує. Згідно з ін. підходом **А. р.** – сукупність адмін. важелів, які можуть бути використані на користь тієї чи ін. політ. сили з метою забезпечення бажаного результату на виборах. Бажаного результату можна досягати і за допомогою законних методів, і порушуючи законодавство. Під **А. р.** також розуміють нелегітимний вплив на підготовку, проведення та підбиття підсумків виборів із метою підтримки певного кандидата, політ. партії чи ін. політ. груп. Ще одним підходом є тлумачення, за яким **А. р.** – політол. термін, що вживається для пояснення використання органами держ. влади та місц. самоуправління або кандидатами в народ. депутати, які є держ. службовцями, своїх повноважень задля досягнення політ. або корпоративних цілей шляхом порушення норм чинного законодавства. Вважають також, що **А. р.** – спроможність тієї чи ін. партії в такий спосіб побудувати вертикаль своїх структур, щоб забезпечити їй чіткість і злагодженість у роботі, вплив на громад. думку та відповідальність представників партії, які обіймають владні посади, перед партійцями та виборцями. **А. р.** – усі представники обласних, районних, міських адміністрацій, яких використовують для виконання того чи ін. завдання. Тому якісна характеристика **А. р.** у цьому випадку буде залежати від того, які саме завдання треба розв'язати. Досить поширеним є і такий підхід, що трактує **А. р.** як евфемізм, який вигадали для того, щоб незаконні дії назвати нейтральними наук. словами. **А. р.** – фальсифікація виборів виконавчою владою певної д-ви. **А. р.** вважають безкарне порушення закону, прав. норм у ході виборів.

Отже, є і суто негативне тлумачення **А. р.**, і позитивне чи нейтральне. Загалом **А. р.** – наявність у суб'єкта виборчого процесу з огляду на його належність до влади, додаткових ресурсів, які дозволяють йому здійснювати законний чи незаконний вплив на виборчий процес і волевиявлення виборців, щоб досягти особистих чи групових цілей. Викремлюють три осн. способи використання **А. р.**: 1) прямий адмін. тиск на виборців, порушення органами держ. влади виборчого законодавства; 2) тиск на конкурентів і тих, хто їх підтримує; 3) використання **А. р.** для ефективної побудови кандидатом від влади чи провладною партією власної виборчої кампанії. Однак рідко у виборчих кампаніях застосовують лише один спосіб використання **А. р.** Найчастіше влада застосовує всі три способи одночасно. (*О. Волянська*)

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ЎСТРІЙ – поділ території д-ви на усереднені складові частини – адмін. одиниці, відповідно до якого будується система орг-ції держ. влади і місц. самоврядування, а також здійснюються процеси централізації та децентралізації. Необхідність **А.-т. у.** зумовлена потребою представництва держ. влади на окремих територіях та забезпечення зв'язку у відносинах між держ. владою і громадянами. Будучи однією з визначальних характеристик державності, **А.-т. у.** віддзеркалює екон., соціодемогр., етнокульт. та етногеогр. риси країни. Цей поділ «закріплює» історично утворений соц. та екон. поділ праці (регіони промислового чи аграрного виробництва), структуру поселень (регіони із значним коефіцієнтом урбанізації чи регіони із

сіткою невеликих міст, селищ міського типу) та схему держ. управління територіями. Утвердження **А.-т. у.** потребує значного часу, організаційних, фін. та політ. зусиль. Базовою характеристикою **А.-т. у.** є адм.-тер. одиниця як цілісна частина території д-ви в установлених законом межах, що за наявності відповідних геогр., демогр. та соц.-екон. умов є територ. основою для орг-ції та діяльності органів держ. влади і органів місц. самоврядування. Зазвичай адм.-тер. одиниця становить просторову цілісність, до складу її території не може включатися територія ін. адм.-тер. одиниці того ж рівня або її частина. **А.-т. у.** має кількеступінчасту будову, як правило, з двох, трьох, чотирьох рівнів. Трирівневий поділ (регіон – район – громада) досі був найпоширенішим типом внутр. поділу д-ви. Зустрічаються також дволанцюгова (випадає район) і чотириланцюгова (регіон – департамент – район – громада) територ. орг-ції. **А.-т. у.** в країнах Європи класифікується за системою NUTS (фр. nomenclature des unités territoriales statistiques), яку запроваджено у 1988 р. із метою формування єдиних критеріїв збирання статистичної інформації у д-вах із різними моделями **А.-т. у.** NUTS, що з 2001 р. стала обов'язковою, є шестирівневою ієрархічною класифікацією, яка містить держ. рівень (NUTS-0), три регіон. рівні (NUTS 1–3) та два місц. (NUTS 4–5 або LAU 1–2). Для кожного рівня встановлено орієнтовний кількісний критерій щодо чисельності населення. **А.-т. у.** спирається на такі принципи: територ. суміжності одиниць **А.-т. у.**; пропорційності; наступності; відповідності самосвідомості населення, гнучкості й адаптивності; наявності потужних центрів; політико-ін-

ституціональної адекватності й адекватної стратегії управління. Вказані принципи рекомендується урахувати при проведенні реформ **А.-т. у.** Реформа **А.-т. у.** – процес болісний та складний, адже територ. устрій д-ви – відносно консервативна система з дуже обмеженою к-стю параметрів, що можуть бути революційно змінені. Вона передбачає комплексний вплив на систему держ. устрою в цілому, тому часто виникає необхідність подолання спротиву всієї системи внутрішньодерж. ін-тів і внутрішньодерж. відносин. **А.-т. у.** д-ви виконує широкий спектр ф-цій: виступає базою формування всієї територ. орг-ції сусп-ва та його окремих систем, основою формування системи територ. орг-ції влади, забезпечує стійкість д-ви в умовах виникнення зовн. і внутр. загроз її територ. цілісності. Забезпечення цих ф-цій вимагає проведення реформ **А.-т. у.** у тісному взаємозв'язку з реформуванням бюджетним, податковим, муніципальним, а також всього комплексу галузей сфери послуг. За таких умов вона здатна привести до підвищення ефективності управління в д-ві та зростання якості життя населення, забезпечення співмірного рівня послуг кожному громадянину незалежно від місця його проживання. (Т. Панченко)

АДХОКРАТІЯ (лат. *ad hoc* – для конкретного випадку, призначений лише для даної мети, і грец. *κράτος* – сила, влада) – тип політ. еліти, що притаманна інформ. сусп-ву; тип політ. еліти, що ґрунтується на принципах компетентності, інновації, взаємної узгодженості та координованості; управління сусп-вом здійснюється через встановлення горизонтальних

зв'язків між сусп. групами. Поняття «**А.**» позначає також відкриту, вільну, гнучку, спонтанну, творчу форму орг-ції спеціалістів-інтелектуалів, які збираються для вирішення певних короткострокових завдань установи, фірми або компанії. Термін «**А.**» був уведений у наук. обіг у 1960-ті рр. експертом з питань лідерства У. Беннісом у праці «Тимчасове сусп-во». Концепція **А.** була описана Е. Тоффлером та набула широкої популярності у 1970-ті рр. завдяки його праці «Future Shock» («Шок майбутнього»). Він зауважував, що всі країни переживають політ. кризу через несучасність, застарілість управл. установ (таких, як парламент, сенат тощо). На його думку, нові умови існування індустріальних країн потребують всезаг. переходу до **А.**, яка часто змінює свою форму, постійно реорганізується (усталені та масштабні структури руйнуються, формуються нові і знову демонтуються). Децентралізація суч. інформ. сусп-ва вимагає наявності не одного політ. лідера, а групи лідерів, залежних від значної к-сті людей, які готують кваліфіковані рішення та виконують їх. На межі ХХ–ХХІ ст. концепція **А.** була розроблена проф. менеджменту Г. Мінцбергом у кн. «Strategy-making and Adhocracy» («Створення стратегії і адхократія»). Він вважає **А.** майбутнім формальних орг-цій, яку характеризують неформальна поведінка і вузька спеціалізація її учасників. Осн. координаційним механізмом **А.** є взаємне узгодження. Визначають два види **А.**: оперативна, яка працює на замовлення клієнта (виборці, громадяни); адмін., яка реалізує проекти для власних цілей та служить сама собі. **А.** має характеристики горизон-

тальної або ієрархічної орг-ції, де на принципах самоврядування діють команди працівників (робочі, експертні, цільові групи, робочі центри, штаби, команди і т. ін.), які наділені конкретними повноваженнями і отримують можливість вільно виявити свої таланти і здібності. Такі орг-ції є тимчасовими (час їх існування становить від декількох днів до кількох років, що залежить від складності поставленого завдання), на відміну від функц. відомств і підрозділів традиц. бюрокр. орг-ції, які розраховані на постійне існування. **А.** може створюватись усередині бюрокр. орг-ції для розв'язання спец. завдань, які не може вирішити орг-ція в цілому, використовує матричну структуру й водночас функц. принципи групування. **А.** є більш ефективною у нестабільній екон. ситуації, у той час як бюрократія є ефективнішою у стабільній екон. ситуації. **А.** створює можливість об'єднувати фахівців із різних галузей знань, різного віку та рівня досвіду у багато-профільні команди для створення конкретного інноваційного проекту. Ефективність **А.** забезпечується руйнацією звиклих меж спеціалізації і диференціації праці. Сутнісними ознаками **А.** як форми орг-ції є: мобільність; інноваційність; нестандартність підходу до вирішення проблем; генерація нових знань та досвіду як комбінація вже існуючих; нерегламентованість; відсутність єдиного керівника як стримуючого фактора для реалізації вищеозначеного. (*О. Стасевська*)

АКТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНА (лат. *activus* – діяльний) – один із видів сусп. активності, а саме – свідомо діяльність соц. суб'єктів, що спрямована на ре-

лізацію їхніх інтересів у політиці та здійснення впливу на прийняття політ. рішень. Поняття «**А. п.**» якісно характеризує майже всі види політ. поведінки – усвідомлену та неусвідомлену, організовану і спонтанну, постійну та епізодичну. Вчені пояснюють її сенс і зміст через ті або ін. форми політ. участі людей, сполучаючи об'єктивні й суб'єктивні чинники у свідомих політ. діях, що ґрунтуються на раціон. засадах; але в політиці не менш значущим є вплив суб'єктивного фактора, тобто особистісних мотивацій і настанов. Розрізняють такі форми **А. п.**: між-нар. (дипломат., міжурад., громад.); сусп. (місц., регіон., колект.); особистісна (позиціонування, відставка, голодування, абсентеїзм тощо).

Застосовуючи поняття «політ. участь» і «політ. діяльність», політологи прагнуть відокремити раціон. дії суб'єктів політики від ірраціон. форм **А. п.** – тих поведінкових актів, які є надмірно емоційними, або частково неусвідомленими. Якщо ж поведінка має свідомий, цілеспрямований хар-р, то вона, без сумніву, може вважатися політ. діяльністю. Різні типові форми політ. участі не тільки обумовлені стійкими зовн. регуляторами, а й змістовно відрізняються за рівнем **А. п.**: **А. п.** особи, що обмежується сумлінним виконанням громадян. обов'язків у політ. сфері; належність до певної групи політ. інтересів, що відображає наявність між її членами солідарних відносин; членство в політ. орг-ції – формалізованій, структурованій групі, яку створено для здійснення конкретних цілей у політиці (активісти, послідовники); політ. роль – соціально (чи нормативно) визначені ф-ції політика, рамки поведінки, які бере на себе учасник по-

літ. дій (лідер, стратег, політтехнолог, «кумир думок» тощо); політ. статус – ієрархічна позиція в політ. ін-тах (елітарна, лідерська, апаратна та ін.), що визначається специфікою політ. впливу або сукупністю владних можливостей, обсягом управл. компетенцій, які належить реалізувати в політ. діяльності.

Політ. орієнтири і установки різних поколінь у розвинених країнах світу помітно відрізняються за цінностями та рівнем **А. п.**, тоді як осн. демокр. ін-ти не зазнають суттєвих змін. Це стосується також форм і способів політ. участі; у результаті цей дисбаланс між віковими поколіннями все частіше розглядається як каталізатор можливих соц.-політ. змін у континентальній Європі і країнах англосакської культ. моделі.

Зокрема, падіння рівня **А. п.** молоді пояснюється не стільки зниженням довіри до дій осн. політ. ін-тів, скільки ін., неформальними видами участі нових поколінь у політ. житті, заснованими на менш структурованих формах. Це не завжди традиц. форми політ. активності (мітинги, пікети, підписання петицій), а й, напр., носіння елементів одягу з політ. гаслами, політ. ходи і маніфестації, концерти, флеш-моби; проте вони часто не враховуються у контексті соціополіт. аналізу. В той же час, як зазначають М. Готьє, Р. Інглхарт, В. Гелстон, В. Шапіро, посиляючись на власні дослідження, нові покоління більш прихильні основам демократії, ніж попередні. Демокр. д-ви вбачають у розвитку **А. п.** одну з гол. умов успішного здійснення своєї політики та забезпечення соц. стабільності в цілому.

Найважливішим стимулом активації політ. участі є інтерес, в основі якого лежать певні проблеми буття політ.

спільноти (людини); зокрема, за Г. Ласуеллом, політ. інтерес – продукт прив. мотивацій, які перенесені на публічний об'єкт та раціоналізовані у політ. категоріях. Для того щоб розуміння політ. інтересу переросло в усвідомлену потребу до дії, необхідна нова умова – психол. імпульс готовності, бажання діяти в політиці та впевненість в успіху. Рушійними силами **А. п.** можуть виступати різні мотивації – резонансна інформація, громадян. обов'язок, ідейна солідарність, незадоволення, стресові зміни, прагнення реалізації цілей, перехід до певних політ. ролей і статусів, проходження етапів політ. соціалізації, побудова кар'єри в політиці.

Залежно від домінування гол. мотиву формується хар-р політ. поведінки з відповідною **А. п.** Отже, вона може стати суто емоційним відгуком на певну подію чи інформацію; бути зваженою і прагматичною дією з послідовної реалізації програмних рішень; може розглядатися політ. суб'єктами як здійснення «місії» з визволення, відновлення чи повалення тощо; або ж проходити як належне рутинне виконання політ. ф-цій-обов'язків, що є необхідною складовою певної політ. системи. Тому за ступенем доцільності й успішності види **А. п.** ще поділяють на функц. й дисфункц., ефективні та непродукт., конструктивні й деструктивні, консолідуючі та дезінтегруючі сусп.-во дії. *(І. Підкуркова)*

АКТОР МІЖНАРОДНИЙ – активний учасник (колект. чи індивідуальний) міжнар. відносин та світ. політики, який, завдяки наявності в його розпорядженні актуальних та потенційних ресурсів і здатності їх ефективно ви-

користувувати, володіє можливостями самостійно, відповідно до власного розуміння своїх інтересів, приймати рішення і реалізувати стратегію, яка здійснює істотний і тривалий вплив на міжнар. систему, що визнається як такий ін. учасниками та враховується ними при прийнятті власних рішень.

Найзагальніша класифікація поділяє міжнар. акторів на дві осн. групи: держ. та недерж. До держ. **А. м.** належать суверенні д-ви, а також створені суверенними д-вами міжнар., міжуряд., міжпарлам. орг-ції, у т. ч. наднац. (напр., Європ. Союз). Цю групу також становлять органи регіон. управління та місц. самоврядування, нац.-визв. та сепаратистські рухи. До недерж. **А. м.** належать неуряд. міжнар. орг-ції, транснац. корпорації, політ. партії та їх об'єднання, громад., реліг. та ін. орг-ції, соц. групи тощо.

Дж. Розенау в своїй праці «Турбулентність у світ. політиці» виділяє у міжнар. відносинах два осн. «світи»: «світ д-ви», який дослідник вважає домінуючим, та «світ акторів поза суверенітетом», до якого відносить несуверенних міжнар. суб'єктів – міжнар. орг-ції, транснац. корпорації, нац. рухи, етн. групи, територ. спільноти, бюрокр. структури, окремих осіб. Відносини між цими акторами суперечливі: вони діють під юрисдикцією д-ви, але не в її інтересах, діяльність таких акторів водночас стабілізує міжнар. систему і дестабілізує міжнар. відносини. Аналізуючи структуру міжнар. акторів, дослідник окрім д-ви виділяє й підсистеми «світу д-ви» – органи місц. адміністрації, які мають певну автономію й у міжнар. сфері, а також транснац. орг-ції, когорти (етн. групи, церкви), рухи.

Останнім часом з'явилося широке коло **А. м.**, які «підривають» державоцентричну систему міжнар. відносин. Йдеться, зокрема, про таких недерж. акторів, як транснац. орг-ції, багатонац. корпорації, міжнар. об'єднання, в основі яких лежать релігія, інтереси, наук. орг-ції, а також прив. групи, які взаємодіють через держ. кордони.

Серед нетрадиц. (нових) акторів світ. політики виокремлюють також і великі міста та мегаполіси. У цьому випадку йдеться не тільки про «місто» як таке, а й про прилеглі до нього території з інфраструктурою, що пов'язана із містом, де на невеликій території відбуваються політ. взаємодії груп із відмінними ціннісними орієнтаціями. Сьогодні мегаполіс розглядають як «ворота у глобал. світ», оскільки він генерує нові інституційні структури, що інтегрують різномірні соц. мережі та створюють можливості для інтенсивної інноваційної діяльності.

Серед нових **А. м.** дослідники виділяють і транснац. злочинні угруповання – будь-які організовані на постійній основі групи осіб, які мають метою отримання прибутку через незаконну діяльність. Ці групи отримують від своїх злочинів (насильства, примусу, корупції та крадіжок) прибуток і прагнуть створити захист від законних домагань сусп-ва. Вони за своєю природою є транснац.: діють поза існуючими у світ. політиці визнаними структурами влади, володіють добре розвинутими та апробованими стратегіями «обходу» заходів правоохоронних органів як на рівні окремих д-в, так і на рівні світ. політ. системи.

Транснац. акторів часто називають «новими», втім вони є такими лише у розумінні принципового збільшення

масштабів їх діяльності та впливу на світ. політ. процес наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. Саме з виникненням та поширенням діяльності таких акторів на регіон. і на глобал. рівні політики домінування д-ви як центр. **А. м.** починає ставитися під сумнів. (*В. Погрібна*)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНТЕРЕСІВ (лат. *actualis* – дійсний, справжній, діяльнісний та *interest* – мати значення) – створення інтересів з елементів політ. свідомості у конкретні політ. наміри та дії, що пов'язані з практикою влади, насамперед держ. Інтерес як причина, рушійний фактор дій та сусп. значущої поведінки індивідів, груп, соц. спільнот і практичне виявлення необхідності виникає як усвідомлення та осмислення індивідами своїх нагальних потреб як об'єктивних явищ. Індивіди, визначаючи практичне ставлення до умов свого існування й розвитку, визначають шляхи, форми та засоби ефективного задоволення інтересів згідно з власними потребами. Відбувається латентна, а потім публічна актуалізація інтересів та дії щодо їх практичної реалізації, коли політ. дійсність конститується чи видозмінюється згідно з ними.

Однією з осн. властивостей політ. інтересу є готовність та уміння громадян реалізувати й захищати свої політ. свободи, тому **А. і.** зумовлена рівнем розвитку політ. свідомості індивіда і соц.-політ. та екон. розвитком сусп.-ва на конкретному істор. етапі. Актуалізація політ. інтересів постійно трансформується і діє на кількох рівнях: індивідуальному, груповому, корпоративному, соц.-класовому. **А. і.** – концентрація готовності на досягнення бажаного результату або вирішення питань на свою користь.

Недостатня розвинутість політ. культури населення у перехідних сусп.-вах призводить до того, що плюралістична і ліберально-корпоративістська моделі захисту інтересів поступаються ін., менш цивілізованим. На їх місце приходять клієнтелізм, патримоніалізм та корупція. (*І. Поліщук*)

АКЦІОНІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ – сукупність театралізованих форм політ. участі, зазвичай протестного, провокаційного хар-ру. **А. п.** є узагальненою назвою для «мистецтв дії» (акціонізму), в яких твором є жест, розіграш «вистава» або спровокована «подія». **А. п.** у широкому розумінні веде початок від творчості футуристів, дадаїстів, сюрреалістів, але значного поширення набуває з 60–70-х рр. ХХ ст. У «мистецтві дії» творчі пошуки привели митців до дематеріалізації об'єкта й утвердження значущості та первинності художнього акту як такого. Найяскравішими формами «мистецтва дії» у політиці є політ. гепенінг і політ. перформанс.

В основі поняття «**А. п.**» є розуміння сутності акції як дії. Акцією є заплановане мистецьке дійство (часто з ідеолог. або соц. забарвленням), здійснюване митцем (групою митців), яке спрямоване на досягнення певної, значущої для художника мети. Акція є дією публічною, а точніше – вона створює безпосередню публічність через пряму дію. Як правило, вчинення такого творчого акту є самоціллю й осн. змістом художнього висловлювання акції. Акціоніст не завжди може припустити, як пройде його акція, але він завжди знає, якого ефекту (результату) хоче досягти.

Одним із найвідоміших політ. акціоністів є П. Павленський – представник рос. радикального мистецтва, яке, за придушення політ. опозиції в Росії, бере на себе ф-ції безкомпромісної критики влади. Публічні мистецькі акції П. Павленського («Туша», «Фіксація», «Свобода», «Відділення») шокували рос. сусп-во і одночасно поставили питання про його (сусп-ва) нездатність чинити опір владі. **А. п.** є авангардною практикою; радикальний художник вдирається на неготову до цього публічну територію з подальшим скандалом, що провокує владу реагувати, а глядача – думати. «Провокативний» хар-р – його відмітна риса. Мистецтво виступає у ролі політики свободи. Напр., у «Туші» роздязнений і обмотаний колючим дротом художник (П. Павленський) ліг біля будівлі законодавчих зборів Санкт-Петербурга; цим він символізував «існування людини в репресивній законодавчій системі»; а підтримуючи засуджених учасниць феміністичної панк-групи «Pussy Riot», він зашив собі рота біля Казанського собору. Власне, акції групи «Pussy Riot», як й ін. групи – «Війна», також є **А. п.**

Амер. філософ-постструктураліст Дж. Батлер, осмислюючи події «Араб. весни», писала: «Щоб була політика, має з'явитися тіло». Але **А. п.** – це не все різноманіття тілесних жестів; акція – це насамперед вчинок. Реалізуючи будь-яку політ. тактику або художній прийом, акція шукає свою форму та свій сенс, орієнтуючись на динаміку безпосередніх зв'язків, а не на правила інституційної гри. **А. п.** здебільшого є асоц., але таким він є заради чогось спільного, вищого. Деколи акціоністи

переходять межу закону чи сусп. моралі, але роблять це, проголошуючи щось соціально значуще. Своїми вчинками акціоністи утверджують цінність політики. Здійснення публічної дії, за Г. Арндт, і є здійсненням політики. Така політика і створює світ як спільне, до чого долучаються багато людей. **А. п.** дозволяє представити політику поза її класичними формами, по-новому бачить політ. роль мистецтва. Форми життя та форми публічних дій акціоністів кидають виклик існуючому сусп. устрою. На противагу йому вони розвивають особливі відносини співт-ва та практику публічної дії на очах у багатьох. Мистецтво спільноти стає політ., коли сама спільнота стає частиною політ. ситуації. Акціоністи кидають виклик держ. владі, критикують нав'язані міфи у формі публічно здійснених вчинків як мистецьких акцій (див.: *Гепенінг політичний; Перформанс політичний; Стрім-арт політичний*). (Н. Хома)

АКЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *actio* – діяльність) – просторово і часово обмежена одnobічна дія (або їх сукупність) суб'єкта політики, спрямована на досягнення конкретної політ. мети, яка полягає у зміні або закріпленні в незмінному стані політ. реальності. Результатом дії **А. п.** або послідовності політ. акцій є політ. подія, що відображає не лише ефективність здійсненої акції, а й ступінь адекватності хар-ру політ. інтересів та спрямованої на їх реалізацію діяльності суб'єкта стану системи політ. відносин, що склалися, та суб'єкта в цій системі. **А. п.** може мати на меті як стабілізацію життя сусп-ва, так і її дестабілізацію, мати як мирний, ненасильницький хар-р, так

і здійснюватися у формі збройного протистояння, екстремізму, насильства і под. Уміння правильно намітити і здійснити необхідні акції, передбачати їх результати і наслідки є найважливішим показником, що характеризує дії тієї чи ін. владної особи, політ. лідера, його команди.

А. п. залежно від хар-ру суб'єкта, що її реалізує, і стану політ. відносин може мати офіц. і неофіц., явний або прихований хар-р; здійснюватися політ. або неполіт. каналами, розрізнятися за хар-ром, обсягом і якісними характеристиками засобів, що залучаються для її реалізації. Розрізняють акції антидерж., антиконституційні, акції держ. влади. Акція антидерж. – мирні або збройні дії, кроки, заходи, виступи на мітингах та у ЗМІ, спрямовані проти д-ви, держ. устрою, системи влади, політики та законодавства, нормат. актів та органів влади, розраховані на усунення, зміну, злам, знищення конкретного держ. устрою та його заміну ін. устроєм. Акція антиконституційна – політ. дія, що суперечить конституції (Осн. закону д-ви). В умовах демократії поширеною є антиконституційна акція у вигляді перевищення окремими органами влади своїх повноважень, включаючи прийняття законодавчих актів, адмін. норм, що порушують гарантовані конституцією права та свободи громадян. Акція держ. влади – державно значуща масштабна діяльність органів влади та громад. орг-цій, громадян, що їх підтримують, з метою досягнення певних екон., політ., соц. цілей. Держ. акція може набувати форми держ. закону, програми, доктрини, декларації тощо. (О. Панфілов)

АЛАРМІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (фр. *alarme* – тривога, до зброї) – тривожне світовідчуття, пов'язане з гостро негативним уявленням про політ. ситуацію, що склалася, передбачення наростаючих проблем і нещастя, заклики до прийняття необхідних рятівних заходів.

Виділяють два види **А. п.**: 1) пов'язаний із тактикою поведінки людини «тут і зараз». Він викликає відповідні реакції на екстремальні політ. ситуації, у т. ч. уявні, спонукає до дій у дусі захисту, самозахисту, кооперації, підтримки, пристосування, а також агресії, атаксії, вичікування; 2) пов'язаний зі стратегією дій політ. суб'єкта «там і тоді». Обидва види **А. п.** служать свого роду «дзвоном тривоги» серед егоїзму, байдужності, інертності, безтурботності політ. акторів.

Різні суб'єкти політики (люди, їх групи, шари, класи, етноси, д-ви тощо) можуть по-різному реагувати на одні й ті самі ситуації, хар-р власних можливостей і соц. наслідків. Осн. відмінність реакцій на екстремальність полягає в різних можливостях і здатностях адекватно реагувати на загрози, що виникають у соц.-політ. бутті. У той же час негативні для всіх, особливо глобальні за своїми масштабами і грізні екстремальні ситуації, можуть об'єднати великі маси людей. У зв'язку із цим є сенс розрізняти заг. і окремий **А. п.** Можна виокремити ще два види **А. п.** – конструктивний (ініціює розрахунки, прогнози, заходи безпеки) і неконструктивний (афективний). Це означає, що доки **А. п.** не переходить межі здорового глузду, він є соц. необхідним супутником нормального розвитку сусп-ва, виконуючи соц.-захисну й соц.-попереджувальну ф-ції.

Ще кілька десятиліть тому багатьма вченими, громад. і політ. діячами, масами людей гостро відчувалася й переживалася небезпека глобал. ядерної війни. Однак із відходом у минуле протистояння двох світ. соц.-екон. й ідеолог. систем зменшилася тривога із приводу глобал. ядерної війни. У світі, і значною мірою на пострадянському просторі, взяло гору уявлення про те, що ця небезпека зменшилася саме внаслідок того, що немає більше гострого протистояння приблизно рівних по силі й непримиренних ідеологічно таборів д-в. Однак події останніх років, навпаки, посилили настрої **А. п.** Загрози локальних і глобал. ядерних війн з'являються в них лише як окремий випадок серйозних небезпек, які швидко актуалізуються на шляху світ. розвитку і пов'язані з логікою розвитку саме політ. процесів. Можна припустити, що есхатологічна тривога, відчуття смертельної загрози природно й закономірно повинні вражати ідеологів режимів, що відмирають, д-в, класів, народів, культур, цивілізацій, які сходять із авансцени або взагалі зі сцени історії. Тоді увесь ін. світ, перед яким відкриваються широкі перспективи подальшого розвитку, повинен з оптимізмом дивитися в майбутнє, радіти зникненню перешкод – і в міру своєї гуманності співчувати людям, що переживають лихо. Втім, так відбувається не завжди, навпаки, посилюється афективний механізм **А. п.**

Проте, відомо, що загрози, смертельно небезпечні, але переборні, у багатьох випадках стимулюють пошуки виходу із ситуації, загострюють здатність розуміння й передбачення, перш за все у представників тих народів і соц. груп, які першими зазнають найсильніших ударів.

Такі удари в останню чверть ХХ ст. у результаті поразки в «холодній війні», розпаду СРСР, катастрофи світ. соціалістичної системи, реставрації капіталізму в його найбільш обтяжених формах, деіндустріалізації країни, занепаду сільського господарства, деградації моралі й культури зазнали маси, «низи» (а разом з ними – частина еліти) деяких пострадянських д-в. (*В. Погрібна*)

АЛЬТЕРГЛОБАЛІЗМ (франкомовний варіант – «альтермондіалізм» – від фр. *alter* – ін., змінений, *mond* – світ, земля; по-іспанськи «альтермундізм» – від *alter mundus* – «ін. світ») – теорія й ідеологія демокр. глобалізації, ідейно-політ. обґрунтування нового світ. порядку з позицій широкої демокр. громадськості. **А.**, погоджуючись із неминучістю глобалізації, шукає шляхи актуалізації її позитивних наслідків і нейтралізації негативних. Це ідеологія, яка є альтернативою глобалізму, але не глобалізації. Д. Стігліц, ідеолог **А.**, зауважує, що проблема власне не у глобалізації, а в міжнар. екон. ін-тах, зокрема, МВФ «перестав служити інтересам світ. економіки, підмінив їх інтересами міжнар. фінансів». Помітний внесок у критичне осмислення глобалізму зробили зах. вчені (М. Грановетер, А. Етціоні, М. Кастельс, Р. Сведберг, А. Сен, С. Стрендж, А. Урен, Д. Хелд, Е. Хеллайнер, Р. Холлінгсворт, Ф. Шміттер, В. Штрек), які по-новому поставили питання про зв'язок економіки з ін. сферами сусп. життя. В їхніх працях склався образ ринку (в т. ч. й глобал.), відмінний від того, що сформувався в нео-лібералізмі.

Соц.-політ. базу **А.** характеризують інтеркласовість, полідемографічність, екстериторіальність, соц. і організацій-

ний плюралізм. Інтеркласовість та соц. плюралізм обумовлені участю в альтерглобалістському русі представників різних класів і верств сусп-в, зокрема, робітників і селян, середнього класу (інтелігенція, дрібна буржуазія), середньої буржуазії, які об'єктивно зацікавлені в «глобалізації знизу» та протидії монополізму ТНК і провідних міжнар. орг-цій (СОТ, Всесвіт. банк, МВФ). А. відображає інтереси також буржуазно-демокр. елементів, що прагнуть реформувати суч. капіталізм. А. є ідеологією не лише соц.-диференційованих груп, а й груп організаційно оформлених інтересів (за термінологією Р. Даля) організаційного плюралізму. Організаційний плюралізм – принцип облаштування сусп-ва, котрий ґрунтується на можливості різноманітних соц. груп захищати інтереси за допомогою організованої сили, що приводить до їх перетворення на суб'єктів політ. процесу, він обумовлює таку суттєву характеристику альтерглобалістського руху, як певна розмитість кордонів, девертикалізація та децентралізація руху, відсутність керівних структур, ієрархії, обов'язковості, уніфікації. Існує думка, що місце піраміди чи конусу займає мережа: багато суто різнотипних рухів, створених на різних «основах» і не пов'язаних жодною дисципліною – ні идеол., ні політ., ні організаційною. Єдине, що їх об'єднує, – постійність, неприйняття нинішнього стану речей, принципи примату дії та внутр. демократії, мережа Інтернет («колект. агітатор і організатор»); спорадично – акції протесту; іноді – форуми.

Соц.-політ. база А. містить три типи громад. утворень: політ. партії та рухи (представники правого, центристського

та лівого спектрів); профес. орг-ції трудівників і підприємницькі орг-ції, неуряд. громад. орг-ції і рухи (жіночі та молодіжні, антивоєнні, екологічні); альтерглобалістські орг-ції та рухи (спеціально створені для протидії глобалізму та ліберальної і неоліберальної моделі глобалізації). Гол. причина складності соц.-політ. бази А. у тому, що він поки слабо диференційований і відображає інтереси різноманітних соц. верств. З часом усередині А. більш чітко будуть виокремлюватися ідеологеми, що спиратимуться на конкретні соц. сили. Ключові ідеї А.: 1) екон. плюралізм, плюралізм власності та підтримка інтересів немонополістичного капіталу; 2) звільнення з-під прив. контролю та передачі в сусп. володіння природних ресурсів, соц. інфраструктури, культ. благ, знань і засобів їх отримання; 3) зміцнення нац. д-в та розвиток ін-тів самоврядування; 4) вільний ринок як гол. інструмент глобалізації має бути прив'язаний до цінностей і норм колект. співіснування людей; 5) антиамериканізм; 6) антимілітаризм; 7) екологізм – проблема взаємодії природи і людини переміщується в центр уваги сусп-ва; 8) соц.-політ. і культ. детермінізм. А. виступає проти універсалізації та уніфікації культ. життя.

Проблеми А.: 1) відсутність оформлених соц. та істор. проектів, які можуть бути порівняні за масштабами з глобалізмом; 2) неоднорідність бачення перспектив глобалізації всередині самого А.: є два принципово різні підходи до стратегічних цілей – реформувати суч. капіталізм зсередини, або змінити принципи орг-ції міжнар. фін. орг-цій – МВФ, СОТ; 3) негативний імідж А. – зах. преса підтримує «хулі-

ганський» імідж **А.** як суміш троцькізму, анархізму, екологізму й ексцентричного антиамериканізму, проте насправді він набув достатньої репутабельності й представлений такими Нобелівськими лауреатами, як Ж. Ціглер і Д. Стігліц; лауреатом Кіотської премії Н. Чомскі, фінансистом, інвестором і філантропом Дж. Соросом, радником М. Тетчер, проф. Вищої школи економіки при Лондонському ун-ті Д. Гресем. (Є. Тихомирова)

АНАРХІЯ (грец. *αναρχία* – безвладдя) – відсутність держ. влади як такої; гіпотетична ситуація, коли д-ва замінена бездерж. сусп-вом (ідеал анархістів); ситуація до виникнення д-ви як форми сусп. устрою в первісному сусп-ві. У повсякденній свідомості **А.** – безлад в орг-ції сусп. життя, дезорг-ція сусп-ва, беззаконня в політ.-юрид. сфері життя, відсутність керуючого початку в економіці та соц. житті. Анархізм – теорія досягнення анархічного сусп-ва, тобто теорія про те, як, на яких принципах повинно будуватися сусп-во для того, щоб бути **А.**, бути анархічним. **А.** (як кінцева мета анархізму, як сусп. система) – вільне бездерж. сусп-во, засноване на рівності прав усіх людей. На відміну від держ. ладу, регулюється **А.** виключно вільним договором, без насильницького примусу.

А. – сусп. або політ. стан за відсутності правителя. Ідея **А.** знаходить своє втілення вперше в політ. філософії, де анархізм обстоєє под. соц. устрій. **А.** затверджує, що сусп-во може і має бути організоване без застосування влади. Для цього анархізм визначає такі принципи: свобода – здатність і можливість здійснювати свою волю. Свобода при-

пускає ініціативу (спонукання до дії) і відповідальність (обов'язок відповідати) за свої дії і їхні результати, наслідки. Владні взаємини завжди супроводжує порушення свободи підвладного, тому що підвладний у цьому випадку здійснює не свою волю, і тому не є джерелом ініціативи і повною мірою відповідальним. Визнання недоторканності свободи людини означає неможливість застосування до неї влади, засобів примусу й насильства, і як наслідок передачу їй всієї ініціативи й відповідальності за свої вчинки й дії; рівність – рівноцінність (однакова цінність), рівноправність (однакові права) всіх людей. Суть цього поняття не в тому, що всі люди ідентичні, рівні за своїми якостями, достоїнствами, а у тому, що всі вони втілюють той самий принцип людяності. Рівність означає, що всі ми, кожний із нас є людиною, і має таке саме право на життя, як і всі ін. Визнання рівності потрібне й означає визнання здатності за кожною людиною усвідомлювати владний імпульс, і як наслідок виключає нав'язування волі одного суб'єкта ін. суб'єктам, яке мотивується неповноцінністю останніх. Із психології відомо, що людина не здатна експлуатувати тих, кого визнає рівними собі; взаємодопомога (співробітництво) – добровільне об'єднання особистих здібностей різних людей для досягнення загальної для кожного з них мети. Колект. взаємодія – вкорочений шлях до досягнення необхідного результату за якомога меншої витрати зусиль. Відомо, що найбільшої ефективності та якості взаємодія й праця досягають тоді, коли присутня особиста зацікавленість кожного учасника. Оскільки примус влади не припускає особистої зацікавленості під-

владних, він веде до неефективності й конфлікту, у той час як співробітництво споконвічно означає особисту зацікавленість кожного в досягненні мети. Тому **А.** відкидає владу як неефективний і шкідливий засіб, непридатний для орг-ції сусп-ва, пропонуючи замінити його більш ефективною й безконфліктною взаємодопомогою, співробітництвом; свобода асоціацій – принцип, який означає, що люди не повинні примушуватися брати участь у сусп. заходах або структурах проти своєї волі. Якщо хтось народжується у злиднях в сьогоdnішньому світі, то найімовірніше, що ця людина і помре бідняком. В анархічному сусп-ві колективи для всього, що є бажаним для людей, створюються людьми, які вільно об'єдналися й мають рівну владу визначати майбутнє сусп-ва. Це бачення покриває всі сусп. структури – від сусідської громади до міста, ідальні й т. ін. (див.: *Анархізм*) (В. Воднік)

АНАРХІЗМ – сусп.-політ. та філос. течія, яка відкидає необхідність держ. влади для регулювання сусп. процесів та пропонує замінити будь-які форми примусової влади вільною та добровільною асоціацією індивідів. **А.** ставить своєю метою звільнення особистості від тиску всяких авторитетів і будь-яких форм екон., політ. та дух. влади. Анархісти вірять у те, що влада повинна розподілятися на низовому рівні, що орг-ції повинні рости від низу до верху. Для більших форм орг-ції (аж до всесв.) анархісти пропонують федерації вільних колективів. Вони можуть управляти такими різними речами, як збір і утилізація відходів, комп'ютерні технології, природні ресурси, сили само-

оборони або промислове вир-во. Вони ґрунтуються на тих же базових принципах, але діють за допомогою делегатів від колективів, а не за допомогою всіх членів кожного колективу. Делегати, в анархічному розумінні, не є профес. політиками, але членами колективів, обраними лише на час, щоб представляти свій колектив у певних питаннях на рівні федерації. **А.** як теорія відбив стійку тенденцію соц. змін поступового ослаблення ролі держ. регулювання громад. життя; також першим зазначив, що тотальна державність є згубною для сусп-ва.

Прагнення до повної свободи особистості у вільному сусп-ві, зречення влади проходить через різні епохи цивілізації. Як спосіб мислення **А.** зустрічається вже у кініків і в ранньому християнстві, а також у хіліастичних сектах Середньовіччя. Цілісна теорія **А.** виникла в працях англ. письменника У. Годвіна, який сформулював концепцію «сусп-ва без д-ви» в кн. «Дослідження про політ. справедливість» (1793). Нім. мислитель М. Штірнер («Єдиний і його власність», 1845) відстоював індивідуалістичну версію екон. **А.**, зводячи соц. орг-цію сусп-ва до «союзу егоїстів», метою якого був би обмін товарами між незалежними виробниками на основі взаємної поваги «унікальності» особистості кожного. Фр. філософ П. Ж. Прудон, прагнучи теоретично обґрунтувати анарх. рух («Що таке власність?», 1840), висунув тезу «Власність є крадіжка». Виходячи з того, що джерелом несправедливості в сусп-ві виступає «нееквівалентний обмін» («Система екон. суперечностей, або Філософія злиднів», 1846), Прудон бачив необхідною орг-цію (без революціо-

ністського насильства) безгрошового, еквівалентного обміну продуктами праці (товарами) між усіма членами сусп-ва (одночасно автономними прив. виробниками) при фінансуванні їх діяльності за допомогою «народ.» (а не держ.) банку під мінімальний позичковий відсоток. Це забезпечило б, згідно з Прудоном, досягнення реальної незалежності особистості від д-ви і поступове відмирання останнього. «Колективістський» анархізм М. Бакуніна («Державність і анархія», 1873) постулював ідею про те, що будь-яка д-ва є знаряддям поневолення мас і має знищуватися револ. шляхом. Соц. ідеал Бакуніна зводився до облаштування сусп-ва як «вільної федерації» селянських і робітничих асоціацій, що колективно володіють землею і знаряддями праці. Вир-во та розподілення, за Бакуніним, мало мати колект. хар-р у контексті обліку індивідуального трудового внеску кожної людини. У комуністичній версії А. рос. князь П. Кропоткін («Суч. наука і анархія», 1920), що спирався на сформульований ним гіпотетичний «біосоціол. закон взаємної допомоги» («Взаємна допомога як фактор еволюції», 1907), припускав перехід до федерації вільних комун із попереднім знищенням факторів роз'єднання людей: д-ви та ін-ту прив. власності.

У Європі А. як політ. течія остаточно сформувався у 40–50-х рр. XIX ст. В основі його побудови лежить вільна людина, вільна гідність від влади законів, які для неї вигадали ін. Але свобода А. є свободою всіх. А. ставить за мету боротися доти, поки не будуть вільні всі. Немає ідолів для нього, нічого абс., крім самої людини, її волі, її прав на необмежений розвиток. А. являє собою

рівність у свободі, і кожен творець своєї справи, а сфера його особистісної свободи є недоторканою. Порядок ґрунтується не на примусовому підпорядкуванні єдиній насильницькій владі, а на добровільних взаємовигідних угодах між окремими особами і групами на принципі добровільної кооперації всіх членів сусп-ва, при якій конфлікти, що виникають, вирішуються третейським судом. Бути анархістом означає визначити себе розумною і вільною людиною та керуватися в житті своїм розумінням добра і зла, а не законами, що нав'язуються д-вою. Анархісти заперечують існування власності повністю або визнають частково.

А. мав значний вплив і поширення серед дрібної буржуазії, робітників, які були незадоволені існуючими порядками, але слабо уявляли шляхи і засоби б-би з ними, студентів, інтелігенції, військових. У кожному конкретному випадку (Паризька комуна, 1871; махновський рух, 1918–21; лібертарно-комуністичний рух під час громадян. війни в Іспанії, 1936–39) соц. база А. визначалася тими умовами, у яких здійснювалися радикальні соц. процеси. А ці процеси зачіпали, як правило, не один лише конкретний клас або соц. групу; нестійкою в умовах таких процесів стає вся сусп. структура в цілому.

Оформившись у середині XIX ст., А. зазнав безліч трансформацій (особливо у XX ст.), результат чого, поряд із класичними анархо-комунізмом (П. Кропоткін, Е. Малатеста) і анархо-індивідуалізмом (М. Штірнер, Б. Таккер), стала поява таких концепцій, як ринковий анархізм (М. Ротбард), анархо-фемінізм (Е. Гольдман), екоанархізм (М. Букчин), постанархізм (С. Ньюмен)